

Azerbaycan'ın Enerji Kaynakları Gelirlerinin İhrac Hacmindeki Yeri ve Ülke Ekonomisine Etkisi

Assoc. Prof. Dr. Osman Nuri Aras (Fatih University, Turkey)
Ph.D. Candidate Elçin Süleymanov (Qafqaz University, Azerbaijan)

The Importance of Azerbaijan's Energy Revenues in its Exports Volume and the Effects on the National Economy

Abstract

Large energy reserves have been a major contributor to the Azerbaijan economy, and effected the country's exports volume, and have become a main determinant of the country's economic structure. Azerbaijan is a country that has major oil and gas based economy with the completion of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline in 2005 and Baku-Tbilisi-Erzurum Gas Pipeline in 2007. First export oil was pumped into Baku-Tbilisi-Ceyhan in May 2005, and the oil reached Ceyhan in May 2006. On the other hand, first export gas was pumped into Baku-Tbilisi-Erzurum in March 2007. The importance of country energy source revenues on Azerbaijan's export volume and the effects on national economy has increased with the completion of these pipelines year after year. Azeri export's reliance on energy source revenues keeps dominant position in Azerbaijan's exports despite efforts to diversify Azerbaijan's economy away from oil. Finally, crude oil made 86 percent and oil products made 6 percent, so oil and oil products made 92 percent of Azerbaijan's export in 2011. Non-oil products made up only 8 percent of the country's export last year. Thus, non-oil sector contribution to Azerbaijani export was lower than Georgian export in 2011. This means that increasing of total export volume of Azerbaijan is not sustainable.

JEL codes: Q40, Q43, Q49

1 Giriş

Azerbaycan 18 Ekim 1991 de bağımsızlığını ilan ettikten sonra ekonomisinin liberalizasyonu sağlamak ve serbest piyasa ekonomisine geçmek maksadıyla birçok önemli reformlara imza atmıştır. Ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesinde ülkenin en önemli kaynaklarını hemen hemen hepsi Hazar Denizi'nde bulunan yerleşen petrol ve doğal gaz rezervleri oluşturmaktaydı. Bu nedenle ekonomik hedeflere ulaşma adına Hazar enerji kaynaklarının en etkin biçimde kullanılması gerekmektedir ve öyle de oldu. Zira Azerbaycan, ekonomik, siyasi ve sosyal açılardan yeniden yapılanma, kalkınma, gelişme ve bağımsızlık adına, Hazar enerji kaynaklarından 1994 yılından itibaren faydalanmaya başladı. Enerji kaynaklarının üretim ve dünya piyasalarına ihracına ilişkin çok önemli projelere karar verildi, inşa edildi ve kullanılmaya başlandı. Bağımsızlığını kazanan Hazar Havzası ülkelerinden Kazakistan ve Azerbaycan büyük petrol potansiyellerini, Türkmenistan ise doğal gaz zenginliğini ekonomilerinde değişimi gerçekleştirmek için gerekli kaynakları sağlamak ve geçiş döneminin sıkıntılarını hafifletmek amacıyla bir an önce kullanma ihtiyacı duydular. Ancak mevcut boru hatları, Sovyetler Birliği'nin planlı ekonomisi çerçevesinde cumhuriyetler arası işbölümüne göre düzenlenmiş olduğundan, bunların ihrac amaçlı kullanım imkânları sınırlıydı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rus olmayan üç kıyı devleti; Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesiyle Hazar'ın önemi büyük oranda artmıştır. Bu ülkeler için Hazar enerji kaynaklarının geliştirilmesi ekonomilerini yeniden yapılandırma, kalkınma ve dünya ekonomisine entegre olma açısından önem arz etmektedir. Özellikle kaynakların amaçlar doğrultusunda geliştirilebilmesi için yabancı sermayeye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bakımdan üç devlet de batılı firmaları bölgede yatırım yapmaya ve enerji kaynaklarını çıkarmaya davet etmiştir. Azerbaycan ve Kazakistan petrol gelirlerinin ülkelerine hızla akmasını istemektedir. Dünyanın en önemli enerji kaynaklarından biri olan petrol, diğer enerji kaynaklarına göre daha geniş kullanım sahasına sahiptir. Petrol ürünlerinin maliyeti içerisinde temel yeri petrolün çıkarılması, taşınması ve dağıtılması için yapılan harcamalar önemli yer tutmaktadır. Enerji kaynakları sayesinde sahip olunan gelirlerin verimli şekilde kullanılması metodlarının hazırlanması yolu ile gayri-petrol sektörünün gelişimi, istikrarın, hızlı büyümenin ve reel gelirdeki artışın temini ile petrole dayalı tek yönlü ekonomiden vazgeçilmesi Azerbaycan ve diğer Hazar kıyısı Türk Cumhuriyetleri için çok önemlidir.

2 Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisine Genel Bakış

Bağımsızlığın ilk yıllarında Ermenistan ile yaşanan savaş, Rusya'nın Azerbaycan'a ulaşım ambargosu koyması ve Çeçenistan savaşı nedeniyle önemli iki petrol boru hattının kullanılamaması, yönetim zaafları, kanuni düzendeki aksamalar, etnik bağlamda ayrımcı oluşumlar gibi sorunlar ekonomide buhran döneminin yaşanmasına neden olmuştur. 1991-1994 yılları bağımsızlığın ardından bir çok bütün problemle yüz yüze kalındığı, ülkede sosyal, siyasal ve ekonomik problemlerin bunalıma dönüştüğü bir dönem

olmuştur.(Aras,Suleymanov,2010:12) 1990 yılı ile karşılaştırıldığında 1994’de GSMH %50 azalma göstermiştir. 1992-94 yıllarında hızla yükselmeye başlayan enflasyon %1764 ile 1994 yılında en yüksek düzeye ulaşmıştır. 1991-94 yılları arasında GSMH ve enflasyonun yanı sıra döviz kuru, dış ticaret ve istihdam gibi makroekonomik göstergelerde de olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. Başta bağımsızlığın ilk yıllarında Ermenistan ile yaşanan savaş, savaş sonrasında Karabağ ve civar şehirlerin işgali ve işgalin ekonomik etkileri olmak üzere, bazı objektif sebeplerden dolayı bağımsızlığın ilk yıllarında serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde yaşanan sorunlar yüzünden yukarıda da belirtildiği gibi- makroekonomik göstergelere yansımıştır. Ancak bu süreç, Haydar Aliyev’in iktidara gelmesi ile son bulmuştur. Azerbaycan’da Haydar Aliyev’in iktidara gelmesiyle, iktisadi karar alma ve uygulama açısından önem arz eden Siyasi istikrarın ardından, Hazar’da yerleşen Azeri-Çirak-Güneşli yataklarında üretim yapılması amacıyla, en önemli anlaşma kabul edilen Asrın Anlaşması, 1994 yılında imzalanmıştır. Yaklaşık bir buçuk trilyon m³ doğal gaz rezervi bulunan Şah Deniz yatağından üretim yapılmasına ilişkin olarak da 1996 yılında bir anlaşma imzalanmıştır.(Atmaca, 2002;1-9) Enerji kaynaklarının ihraç güzergâhına ilişkin karar verilen projelerden Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattından 2006’da petrol ihracı ve Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) boru hattından 2007’de doğal gaz ihracına başlanmıştır. Böylece bir yandan projelerin gerçekleştirilmesi amacıyla doğrudan yabancı yatırımlar ülkeye girerken diğer yandan da enerji kaynaklarının ihracı ile önemli miktarda gelir elde edilmeye başlanmıştır. Ülkede birçok orta ve uzun vadeli devlet programı kabul edilerek uygulamaya konulmuştur. 20 yıllık bağımsızlığın ardından gelinen noktada, makroekonomik göstergeler itibariyle ekonomide istikrarın sağlandığı görülmektedir. Ülkede istikrarlı bir para birimi vardır; enflasyon oranı kontrol altına alınmıştır; bütçe açığı ve dış borç oranı düşüktür; GSMH reel olarak tatmin edici bir oranda ve istikrarlı olarak artmaktadır. Hazar enerji kaynaklarının üretim ve ihracının ardından 2006 yılından itibaren GSMH’daki artış oranı ile Azerbaycan dünyada ilk sıralarda yer almaya başlamıştır. 2003-2011 yıllarını kapsayan sekiz yıllık dönemde ekonomik büyüme %80 olmuştur. 1994-2011 yılları arasında ülkede yapılan toplam yatırım hacmi yaklaşık 80 milyar doları bulmuştur. Finans gücünün artması ülke içi yatırım hacminin yükselmesine de neden olmuştur. Son dört yılda bütçe harcamaları ise on beş kat artmıştır. Ülkede yoksulluk düzeyinin düşürülmesi amacıyla yapılan reformlar sonucunda, 2003 yılında %49 olan yoksulluk seviyesi 2011 yılı başında %7’e düşmüştür.

	2000	2008	2009	2010	2011
Toplam GSMH (milyon \$)	5272.8	48851	43019	50002	49116
Kişi Başına GSMH (milyon \$) (Satınalma gücü paritesine göre)	665.1	5095	4808	5533	5342
Dış Ticaret Hacmi (milyon \$)	2917.3	54919	20777	35134	35630
İhracat (milyon \$)	1745.2	47756	14658	28164	28102
İthalat (milyon \$)	1172.1	7163	6119	6970	7528
Nüfus (bin kişi)	8081	8802.5	8947.3	9036.4	9192.7
Resmi İşsiz Sayısı	43739	50963	55945	56343	53862
Bütçe Gelirleri (milyon manat)	714.6	910.2	1509.5	11405.2	15700.2
Bütçe Harcamaları (milyon manat)	764	931.8	1502.1	11765.7	15396.7

Tablo 1. Azerbaycanın Temel Sosyo-Ekonomik Göstergeleri Kaynak: ARDSK 2011 verileri

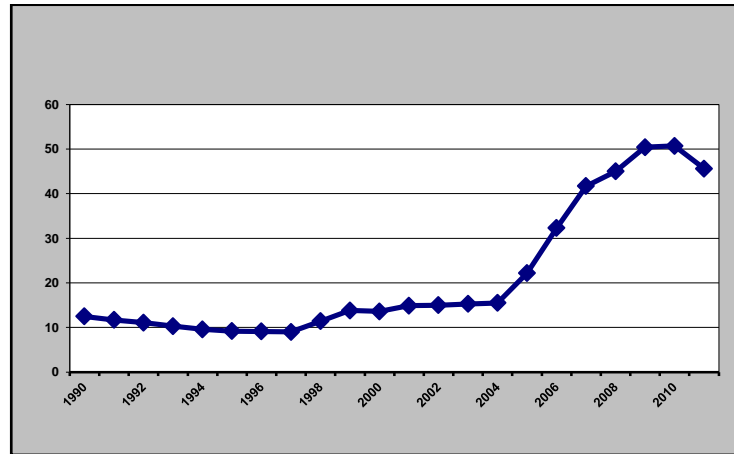
3 Hazar Enerji Kaynaklarının Ülke Ekonomisi İçin Önemi

3.1 Azerbaycan’ın Enerji Kaynakları

1994 yılından itibaren Azerbaycan’ın uluslararası şirketlerle petrol ve doğal gaz anlaşmaları yapması ve bu çerçevede ortak faaliyetler gerçekleştirilmesi, ülkeye gelişmiş modern teknolojilerin getirilmesine ve enerji sektörü altyapısının yeniden kurulmasına imkân sağlamıştır. Bir yandan sanayileşme ile birlikte petrol tüketimindeki hızlı artış, diğer taraftan petrole alternatif bir enerji kaynağının henüz bulunamamış olması petrolün önemini daha da artırmıştır. Böylece 20. yüzyılın da en güçlü enerji kaynağı olan petrol, 21. yüzyılda da önemini koruyacak gibi gözükmektedir.(Aras,2008;159) Yapılan bazı hesaplamalara göre, dünyadaki petrol ithalatına olan bağımlılık, 2010 yılına kadar %65’e, 2020 yılına kadar da %80’e çıkacaktır.(Celb,2006;3) Azerbaycanda temel ihraç boru hattı olarak Azerbaycan petrolünün dünya piyasalarına ihracı bakımından Bakü-Tiflis-Ceyhan, Azerbaycan doğal gazının dünya piyasalarına ihracında ise Bakü-Tiflis-Erzurum temel ihraç boru hattı olarak kararlaştırılmıştır. Böylece Azerbaycan ekonomide yeniden yapılanma, kalkınma ve küreselleşen dünya ile bütünleşme adına en önemli sacayaklarından biri olarak, enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ihracını sağlayan nakil hatlarına ulaşmıştır. Üretimine başlandığı tarihten 2005 yılına kadar Azerbaycan’da en fazla petrol 23.4 milyon ton ile 1941 yılında üretilmiştir.Bağımsızlığın ardından, yeniden yapılanma ve değişim sürecine girilmesi ile birlikte petrol üretiminin iyice düştüğü Azerbaycan’da, “Asrın Anlaşması”nın ardından atılan adımlar, yapılan faaliyetler sonucu petrol üretimi yeniden artmaya başlamıştır. 1997 Kasım’ında “Çirak” yatağının ilk kuyusundan petrol üretimine başlanmasıyla, 1997’ye kadar azalma gösteren petrol üretimi, 1998’den itibaren artmaya başlamıştır.Bu süreç 2010 yılına kadar devam etmiştir. Petrol üretimi 2003 yılında 15.3, 2004’de 15.5, 2005’de 22.2, 2006 yılında ise 32.3 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Böylece 2006 yılındaki üretim miktarı ile

tarihte Azerbaycan'ın en yüksek petrol üretim miktarı olan 1941 yılındaki 23.4 milyon ton rekoru da geride kalmıştır.(Aras,2008;32) Petrol üretim miktarı 2007'de ise 41.7 milyon ton olarak gerçekleşmiştir.2009 yılında 50 milyon tonla en yüksek düzeye çıkmış daha sonra 2011 de yeniden 46 milyon ton civarında olmuştur.Azerbaycan'da doğal gaz üretimine ise 1902 yılında başlanmıştır(Abbasov,Memmedov,1998; s.214-216). Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'ın doğal gaz sektörü petrol sektörünün bir hayli gerisinde kalmıştır. Üretimine başlandığı tarihten itibaren Azerbaycan'da en fazla doğal gaz üretimi 17 milyar m³ ile 1981 yılında gerçekleştirilmiştir. 1980'lerde doğal gaz üretimi yıllık olarak 14 milyar m³'e çıkmıştır(Aliyev,1988;126) Ancak 1990'dan itibaren üretim önemli düzeyde düşme kaydederek geçen yüzyılın 60'lı yıllarındaki düzeyine inmiştir. 2007 yılına kadar üretilen doğal gaz ülke içi talebin sadece %40'ını karşılayabilmiştir. Üretim ülke içi talebi karşılayacak seviyede olmaması nedeniyle ihtiyaç duyulan doğal gaz ithal edilmiştir. Doğal gaz üretiminin 5-6 milyar metreküpe kadar gerilemesi sonucu, önceden Ermenistan ve Gürcistan'a doğal gaz ihraç eden Azerbaycan, 1990'dan itibaren Türkmenistan ve İran'dan ithal etmek mecburiyetinde kalmıştır. Ancak bu ülkelerden doğal gaz ithalatını 1995'de durdurmuştur. 2000 yılında ise Rusya'dan ithal etmek üzere anlaşma yapmıştır.Rusya'dan doğal gaz ithali, 2006 yılı sonlarına kadar devam etmiştir.(Baker&McKenzie,2010) Azerbaycan'ın doğal gaza olan talebinin ülke içi üretim tarafından karşılanması, ancak 2007 yılında "Şah Deniz" yatağından doğal gaz elde etmeye başlanmasıyla mümkün olabilmiştir. Azerbaycan'da 2007 yılında doğal gaz üretimi bir önceki yıla göre yaklaşık %81 artışla 11 milyar metreküp olarak gerçekleşmiştir. 2008 yılındaki üretim artışı ile yıllık üretim hacmi yaklaşık 15 milyar metreküpe yükselmiştir.

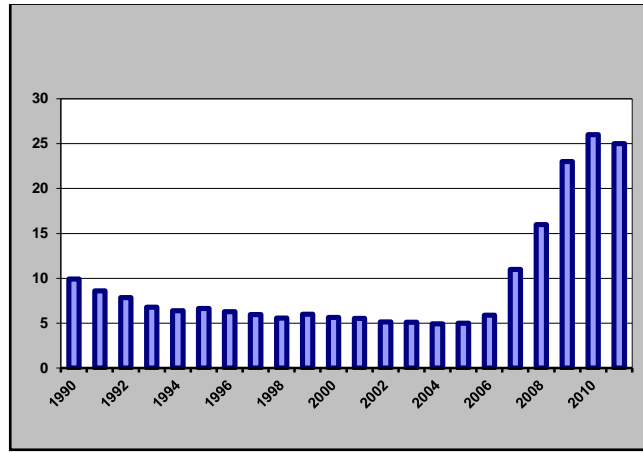
Yapılan hesaplamalara göre, 2015 yılına kadar Şah Deniz yatağından yılda yaklaşık 30 milyar metreküp doğal gaz elde edilecektir. 2007 yılından itibaren Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı ile doğal gaz ihracına da başlanmıştır. "Azeri-Çırak-Güneşli(AÇG)" yataklarında petrol üretimine ve ihracına başlanmasının yanı sıra "Şah Deniz" yatağında da doğal gaz üretimine ve ihracına tam olarak başlanmasının ardından Azerbaycan, petrolün yanı sıra doğal gaz üretimiyle de yüksek düzeyde bir ekonomik kalkınma, yeniden yapılanma ve dünya ekonomisine entegre olma imkânına kavuşmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan, Türkiye ve Avrupa ülkelerine doğal gaz ihracında, Rusya, Kuzey Afrika ve diğer doğal gaz üreticilerine rakip olmuştur.(Aras,2008) Dünyada enerji ihtiyaçlarının karşılanmasında önemi her gün biraz daha artan doğal gaz, bütün enerji tahmin senaryolarında, özellikle elektrik üretiminde kendisine genişleyen bir yer sağlamaktadır. 2020 yılına kadar, elektrik enerjisi üretimi için kullanılan doğal gaz miktarının, toplam doğal gaz tüketiminin %33'üne ulaşması beklenmektedir. Doğal gaz, santrallerde ekonomik olarak türbinlerin etkinliğini sağlamasının yanı sıra alternatifler arasında zararlı dışsallığın (çevre kirliliği v.b.) daha düşük olması nedeniyle de tercih edilmektedir. Türkiye ise Orta Asya doğal gazının Avrupa piyasalarına ulaşmasında köprü görevini görecektir. Hazar Denizi'nde toplam petrol rezervleri 200-233 milyar varil arasındadır.(Sucayev,2003: 36-37) Toplam rezervlerin 17-49 milyar varili keşfedilmiştir. Kalan 186 milyar varili ise tahminidir.

Grafik 1: Azerbaycanda Petrol Üretimi (milyon ton). Kaynak: (SOCAR, 2012).

Hazar'daki söz konusu toplam rezervlerin çok büyük bir kısmı Kazakistan'ın payına düşmektedir. Keşfedilen rezervler bakımından ikinci sırada Azerbaycan yer almakta, tahmini rezervler de dikkate alındığında Türkmenistan'ın toplam rezervlerinin de Azerbaycan rezervlerine eşit miktarda olduğu görülmektedir. Gün geçtikçe yapılan keşif ve araştırmalar sonucunda bu rakamlarda değişimler olmaktadır. Azerbaycan Enerji Bakanlığı verilerine göre ise, Azerbaycan'ın yapılan anlaşmaları kapsayan bölgelerinde 6-8 milyar varil (1 milyar ton) petrol rezervi bulunmaktadır. Sadece Azeri-Çırak-Güneşli yataklarının petrol rezervleri 730 milyon tondur. Yukarıdaki veri doğrultusunda Azerbaycan dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %0,7'sine sahiptir. Azerbaycan petrol rezervlerinin, yapılan bazı hesaplamalara göre 60-67 yıl içerisinde tükeneceği ihtimal ediliyor. AÇG yataklarının tam olarak işlenmesinin ardından gelecek 5 yılda Azerbaycan petrol üretiminde önemli bir artış gerçekleşmiş olacaktır. AÇG yataklarında 3.ncü aşamanın başlaması ile 2011'de bu yataklardan günlük

üretimi 140 bin varilden 1 milyon varile yükselmiştir. Dünya doğal gaz rezervleri içinde Hazar Bölgesi'nin doğal gaz rezervinin, dünya petrol rezervleri içinde Hazar Bölgesi petrol rezerv oranından yüksek olduğu görülmektedir. Rusya ve İran da dâhil edildiğinde Hazar Havzası, doğal gaz açısından dünya rezervlerinin yaklaşık %40-45'ine sahiptir. (Atakişiyev,2007:12). Azerbaycan petrolü 28 Mayıs 2006'da Ceyhan limanına ulaşmıştır. Bazıları tarafından gerçekleşmesi mümkün olmayan hayali bir proje olarak değerlendirilen Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi, 1998 İstanbul Mutabakat Zaptıyla başlamış ve resmi açılışı 13 Temmuz 2006'da yapılmıştır. Batı piyasalarına ihraç edilmeye ise 2 Haziran 2006 tarihinde başlanmıştır. Böylece boğazları (boğazlardaki aşırı trafik yükünü ve geçiş risklerini minimize etmesi) ve Rusya'yı devre dışı bırakan, Türkiye'nin jeopolitik ve jeo-stratejik önemini artıran ve Kafkasya'da siyasi istikrarı sağlama açısından önem taşıyan Doğu-Batı enerji koridorunun oluşmasındaki en kritik güzergâh gerçekleşmiştir. BTC boru hattı ile 2006'da 9.4 milyon ton, 2007'de ise 28 milyon ton petrol ihraç edilmiştir. Petrolün BTC'den günlük ihraç hacminin 1 milyon varil, diğer bir ifadeyle yıllık 50 milyon ton seviyesine 2009 yılı başlarında ulaşılmış sonraki yıllarda kısmen azalma olsa da bu hacim yıllık 40-50 milyon ton civarında olmuştur.2011 yılından itibaren petrol ihracında azalmalar başlamıştır.Tam kapasiteye ulaşması dönemlerinde dünya petrol arzının yaklaşık %1.3'ü BTC tarafından nakledilmektedir.Petrol ihraç miktarının artması ile birlikte ülke dâhili yatırımların da artmaya başladığı görülmektedir. (Aras,2008:194).Enerji kaynaklarının üretimine ilişkin imzalanan 30 dan fazla anlaşma ile kararlaştırılan yatırımların toplam hacmi ise 80 milyar dolar civarındadır.

Grafik 2: Azerbaycanda Doğal Gaz Üretimi (milyar metre küp) Kaynak: (SOCAR, 2012).

“Şah Deniz” yatağından doğal gaz nakline ilişkin Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattının inşasına 2004 yılında başlanmıştır. İnşaatın 2005 yılının 4.ncü çeyreğinde tamamlanması, 2006 yılı kışında ise doğal gazın ihracına başlanması planlanmıştır.BTE'nin doldurulması için ilk aşamada Azeri yatağından çıkartılan doğal gazdan yararlanılmıştır. Bu boru hattı ile Temmuz-2007'de doğal gaz ihraç edilmeye başlanmıştır. Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı projesinin Gürcistan kısmı 2006 yılından itibaren çalışmaya başlarken hattın Türkiye kısmındaki inşanın uzaması nedeniyle Şah Deniz doğal gazı Erzurum'a 3 Temmuz 2007'de ulaşabilmiştir. Böylece Türkiye BTE hattı ile Azerbaycan doğal gazını, Rusya'dan çok daha ucuza temin etmeye başlamıştır. Toplam uzunluğu 970 km olan boru hattının Azerbaycan'daki bölümü 442, Gürcistan'daki bölümü 248, Türkiye'deki bölümü ise 280 km uzunluğundadır. Yılda 30 milyar metreküp doğal gaz taşıma kapasitesine sahip olan boru hattı Bakü'deki terminalden başlayarak Türkiye'ye kadar BTC petrol boru hattı ile aynı araziden geçmektedir. Maliyeti 2.3 milyar dolara olan boru hattının başlangıç kapasitesi eklenecek basınç istasyonları ile artırılabilir. BTE'yi besleyecek Şah Deniz yataklarının “Aşama-1” projesi kapsamındaki rezervi de 178 milyar metreküp olarak hesaplanmıştır. 2012 yılı itibarıyla üretim miktarının artırılması planlanmakta. BTE, Türkiye'ye 8 milyar metreküp, Gürcistan'a ise 800 milyon metreküp Azeri doğal gazı ulaştıracaktır. Doğal gazın büyük bir bölümü ise Türkiye ve Yunanistan üzerinden Avrupa ülkelerine sevk edilecektir. Azerbaycan'da petrol ve doğal gaz sektöründe, zaman içerisinde değişiklik göstermekle birlikte, yaklaşık 80 bin kişi istihdam edilmektedir. Yan sektörler de dikkate alındığından bu rakamın daha yüksek olduğu görülecektir.(Aslanlı,2002)

3.2 Azerbaycan İhracat Gelirlerinde Artış

1997'de ihracat gelirlerinin dörtte üçünün petrol ve petrol ürünlerinden elde eden Azerbaycan, petrol fiyatlarının düşmesine bağlı olarak 1998'de önemli ölçüde gelir kaybına uğramıştır. İhracat ve vergi gelirlerinde önemli bir yer tutan petrol kaynaklı vergilerin azalması bütçe açığını arttırmıştır. Dış ticaret dengesinde yaşanan bu gelişme, Hazar enerji kaynaklarına ilişkin yapılan uluslararası anlaşmalar çerçevesinde petrol üretim ve ihraç aşamasına geçilmesi sonucu ülkenin petrol ihracatında gerçekleşen artışı ile bağlantılıdır.Petrol ve petrol ürünlerinin ihracat içindeki payı 1998'de %64.8, 1999'da %75.9, 2000'de %84, 2001'de %91.23, 2002'de %81.23 ve 2004'te %82 olmuştur. Gözlenen bu artış, esas olarak ham petrolün ihracatından kaynaklanmaktadır. Bir taraftan dünya pazarında petrolün fiyatının artması ile ilişkili olarak ülkeden ihraç edilen ham petrol birim fiyatı artmış, diğer taraftan ise ihraç miktarı artmıştır. Petrol gelirlerinin ihracat içindeki payı 2005 yılında da artmaya devam

ederken, 2006 yılı sonlarına doğru BTC'dan ihracata başlanması ile söz konusu oran 2011 yılında %90'ın üzerine çıkmıştır. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi tarafından yapılan değerlendirmeye göre petrolün varil fiyatının 50 dolar olması halinde, 2024 yılına kadar ülkenin petrol gelirleri 180 milyar dolara çıkacaktır. Azerbaycan'ın ihracatında petrol ve doğal gazın ağırlıkta olması, elbette ki Azerbaycan ekonomisini enerji fiyatlarına son derece bağımlı bir hale getirmiştir. Azerbaycan ihracatında petrol ve petrol ürünleri ve doğal gazın ağırlığının giderek artmış olması, bir sektöre bağımlılık şeklinde ülke ekonomisi için önemli bir sorunun işaretidir. Tablo-2'de görüldüğü gibi Azerbaycan'ın ihracatı içerisinde ham petrol ve petrol ürünlerinin payı yaklaşık %80-85 civarındadır. 2008 yılından itibaren bu pay %90'ların üzerine çıkmıştır. Bunun ardındaki neden 2008 küresel kriziyle birlikte düşen petrol fiyatlarıdır. Petrol fiyatlarındaki düşüşün etkisini en aza indirmek amacıyla Azerbaycan ham petrol ve petrol ürünleri ihracatını artırmıştır.

İhraç edilen ürünler	2003	2005	2006	2007	2008	2010
Ham petrol	70,07	51,04	60,40	53,05	92,49	86,53
Petrol ürünleri	15,35	25,07	23,63	27,55	4,30	6,02
Siyah metaller ve onlardan yapılan ürünler	1,09	1,02	1,03	1,27	0,48	0,53
Alkollü ve alkolsüz içkiler	0,16	0,22	0,30	0,35	0,04	0,07
Kimya sanayi ürünleri	1,97	3,03	3,03	1,54	0,23	0,22
Pamuk	1,29	0,93	0,61	0,52	0,03	0,02
Tütün ve tütün ürünleri	0,33	0,59	0,31	0,12	0,01	0,03
Demir-dışı metaller	1,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Çay	0,15	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Meyve Sebze	0,00	3,97	2,07	2,70	0,45	0,73
Bitkisel ve hayvansal yağlar	0,00	1,57	0,99	1,37	0,26	0,88
Alüminyum ve ondan yapılan ürünler	0,00	1,23	1,12	1,51	0,26	0,01
Diğer ürünler	8,56	11,32	6,51	10,02	1,45	4,95
Toplam	100,01	99,99	100,00	100,00	100,00	99,99

Tablo 2. Azerbaycan İhracat Yapısı (%) Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu Verileri 2011

3.3 Azerbaycan Devlet Bütçe Gelirlerinde Artış

İhracat içerisinde petrol ve petrol ürünlerinin ağırlığı, devlet bütçesini de petrol fiyatlarına son derece bağımlı bir hale getirmiştir. 1997'de petrole bağlı vasıtalı vergiler toplam vergilerin %57'sini teşkil etmiştir. Bütçe gelirlerinin esas artan bölümünü teşkil eden petrole bağlı gelirler, 1996-97'de bütçe gelirlerinin yaklaşık %50'sini teşkil etmiştir. 1997 ve 1998'de petrol fiyatlarının aşağı düşmesi ise devlet gelirlerine ve genel iktisadi güce olumsuz etkide bulunmuştur. (Suleymanov, Zeynalov, 2009). Petrolden elde edilen gelirlerinin bütçe gelirleri arasındaki yeri ise şöyledir: Devlet bütçesi gelirlerine Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) vasıtası ile dâhil olan petrolün payı 2002 yılında %36.5 iken, 2003 yılında bu oran %31 olmuştur. Ancak Devlet Petrol Fonu'ndan (ARDNF) transferler de dikkate alındığında petrol sektörünün devlet bütçe gelirleri içindeki payı %39.1 olmuştur. 2004'de ise söz konusu oran %40.9 (%31.6 SOCAR'ın payı ve %9.3 ARDNF'den transferler) seviyesinde gerçekleşmiştir. Son yıllarda bütçe gelirlerinde meydana gelen artışta petrol unsuru büyük rol oynamaktadır. (Suleymanov, Zeynalov, 2010:50-60) Petrol ihraç gelirlerinin bütçe gelirlerindeki payı 2005-2012 yıllarında da artmaya devam etmiştir. Son üç yılda Petrol Fonundan Azerbaycan Devlet Bütçesine doğrudan transferler %50-65 civarında olmuştur. En son 2012 bütçesinde 17 milyar manatlık Azerbaycan Devlet Bütçesinin 9 milyarı doğrudan petrol fonu transferiyle finanse edilmesi kararlaştırılmıştır. Diğer petrol ve doğal gaz vergi ve diğer gelirleriyle son 3 yılda bütçenin %80 civarının petrol ve doğal gaz gelirleri kaynaklı formalaşması hükümeti acil olarak petrol dışı sektörlerin kalkınmasına desteğe mecbur kılmıştır ve ülke için Hollanda Hastalığı riskinin henüz devam ettiğini göstermektedir.

Enerji kaynaklarından elde edilen gelirler 2005 yılı devlet bütçe gelirlerinin %51.4'ünü teşkil ederken, bu rakam 2012'da yaklaşık %75'e yükselmiştir. Bütçe gelirlerinin yaklaşık 3/4'ünü petrol ve doğal gaz gelirlerinin teşkil etmesi, bütçenin tek bir sektöre bağımlılığının gittikçe artması anlamına gelmektedir ki bu da ekonomik açıdan ciddi bir problemdir. Devlet Petrol Fonu'ndaki gelirlerin tarım sektörünün kalkınması için kullanılması gerekmektedir birlikte, sadece bu alana Fon'dan plasmada bulunulması, ülkenin karşı karşıya kaldığı "Hollanda Hastalığı"ndan kurtulması için yeterli olmayacaktır. (Aras, 2008:131) Bu problemten kurtulmak, ihraç potansiyeline sahip sanayi alanlarının geliştirilmesine dönük politikalar uygulamakla mümkün olabilecektir.

Yıllar	Bütçe Gelirleri, milyon manat	Bütçe Harcamaları, milyon Manat	Bütçe açığı (-) / fazlası (+)	GSYİH	Bütçe Açığı / GSYİH, %
2000	715.5	763.8	-48.3	4718.2	-1.024
2001	783.8	806.6	-22.8	5315.6	-0.429
2002	910.2	931.7	-21.5	6062.5	-0.355
2003	1225.5	1234	-8.5	7146.5	-0.119
2004	1481.2	1501	-19.8	8530.2	-0.232
2005	2055.2	2140.7	-85.5	12522.5	-0.683
2006	3881.2	3789.7	91.5	18037.1	0.5073
2007	6006.6	6059.5	-52.9	26815.1	-0.197
2008	10762	10680	82	40137.2	0.2043
2009	10325.9	10567.9	-242	35578.7	-0.7
2010	11403	11765.9	-362	42465.1	0.5
2011	15700.7	15396	+304	50 069	0.9
2012	16438	17072	-634	50 080	0.9

Tablo 3. Azerbaycan Devlet Bütçesi (manat) **Kaynak:** Azerbaycan Devlet Statistik Kurumu Verileri, 2012.

3.4 Dış Ekonomik İlişkilerde Gelişmeler

SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan'ın hem siyasi hem de ekonomik açıdan bağımsız bir devlet olarak dünya ekonomisine entegrasyonunda, "Asrın Anlaşması" ile başlayan Hazar enerji kaynaklarının üretimi ve ihracı ile ilgili faaliyetler son derece büyük rol oynamıştır. Bu faaliyetler, ülke ekonomisinin istikrar ortamında yeniden yapılanma ve kalkınmasında önemli bir unsur olmanın yanı sıra, uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkilerde de önemli bir araç olmuştur. Böylece Azerbaycan, dünya ekonomisine entegre olmada önemli mesafe almıştır. Dünya ekonomisine entegrasyon sürecinde önemli bir mesafe aldığına gösterge olacak şekilde 2011 yılında Azerbaycan, 150 ülke ile ticari ilişki kurmuştur. Ancak işletmelerin dünya piyasalarında rekabet edebilecek durumda üretim yapamamaları Azerbaycan'ın enerji dışındaki sektörlerde üretim ve ihracat ile dünya ekonomisine entegre olma imkânlarını kısıtlamaktadır. Azerbaycan'ın dış ekonomik ilişkiler sisteminde yeni olan hususlardan biri de bazı uluslararası ekonomik örgütlere üyelik ve bunlardan alınan kredilerdir. Azerbaycan'ın ekonomik kalkınmasının gerçekleştirilmesinde, dünya ekonomisine entegre olmasında ve ülkeye yabancı sermayenin çekilmesinde sadece petrol ve doğal gazdan oluşan enerji sektörüne istinat etmesi yanlıştır. Ülkenin yıllık ihracatının yaklaşık %90'ının petrol ve petrol ürünleri teşkil etmektedir; eğer petrol anlaşmaları çerçevesinde ülkeye getirilen üretim-teknolojik ağırlıklı ürünler dikkate alınmazsa, ithalatın yarısına yakın kısmını tarım ürünleri teşkil etmektedir. Aslında, Azerbaycan'ın doğal-iklim ve toprak durumu ülkede tarım ürünlerinin üretiminin artırılmasına, iç talebin karşılanması dışında ihracat etmek içinde üretmeye imkân vermektedir. Buna göre de petrol dışı sektörlerde yabancı sermayenin çekilmesi için gerekli şartların oluşturulması gerekmektedir.

4 Azerbaycan Devlet Petrol Fonu

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu, Cumhurbaşkanı Aliyev'in kararı ile 29 Şubat 1999'da kurulmuştur. Azerbaycan'da yabancı şirketlerle imzalanan anlaşmalar çerçevesinde üretilen enerji kaynaklarından elde edilen gelirler, Devlet Petrol Fonu (DPF)'nda toplanmaktadır. (Eldaroglu, 2001:169) Petrol ve doğal gaz gelirlerinin nesiller arasında adaletli bölüşümünün sağlanması, Fon'un kuruluş felsefesinin temelini oluşturmaktadır. Fon'un temel amacı ise; bugünkü ve gelecek nesillerin faydasına petrol ve doğal gaz rezervlerinin keşfi ve üretimi ile ilgili imzalanan anlaşmaların hayata geçirilmesinden ve Petrol Fonu'nun kendi faaliyetlerinden elde edilen döviz ve diğer finansal kaynakların toplanmasını ve en ekonomik şekilde yönetimini sağlamaktır. Ayrıca ülke ekonomisini döviz gelirlerindeki artıştan kaynaklanabilecek olumsuzluklardan korumak (ülke milli para birimi olan Manat'ın değerlendirilmesi ve yerli üretimin rekabet kabiliyetini kaybetmesi v.s.), makroekonomik istikrarı sağlamak ve mali dengeye olumsuz etkide bulunmamak Fon'un dikkate alınması gereken amaçları arasında yer almaktadır. Bütçe dışı bir kurum olarak kurulan Fon'un yönetim kuralları ise IMF uzmanları ile birlikte hazırlanmıştır. Azerbaycan hükümeti ile Uluslararası Para Fonu (IMF) arasında petrol gelirlerinden daha verimli faydalanılması hakkında zaman zaman görüşmeler yapılmaktadır. Faaliyete başladığı Ocak-2001'den itibaren Devlet Petrol Fonu, gelir ve harcamaları hakkında her üç ayda bir bilgi vermektedir. Faaliyete başladığı Ocak-2001'den 2011 yılı sonuna kadar Fon'a toplamda 70 milyar manat gelir aktarılmıştır. Bu gelirlerin 411 milyon manatı Fon kaynaklarının yönetiminden elde edilen gelirlerdir. 2012 yılın başlarına kadar Devlet Petrol Fonu bütçesinden; Karabağ göçmenlerinin (mecburi kaçkın ve göçkünler) sosyo-ekonomik ihtiyaçlarına ilişkin projelerin finansmanı amacıyla 906 milyon manat, 2007-2012 devlet bütçesine transferlere toplam 27 milyar manat, Oğuz-Gebele bölgesinden Bakü'ye su hattının çekilmesi projesinin finansmanına yaklaşık 779 milyon manat, Samur-Abşeron sulama sisteminin yeniden inşası projesine yaklaşık 716 milyon manat, Bakü-Tiflis-Kars demir yolu projesinin finansmanına yaklaşık 227 milyon manat, 2007-2015

yıllarda Azerbaycan gençlerinin yabancı ülkelerde eğitimi ile ilgili Devlet Programı'nın finansmanına 40 milyon manat ve Devlet Petrol Fonu'nun yönetimi ile ilgili harcamalara yaklaşık 20 milyon manat kaynak ayrılmıştır. 2012 başları itibariyle Petrol Fonunda biriken toplam rezerv yaklaşık 40 milyar dolar civarındadır. Fon'un kaynakları, gelişmiş ülkelerde devlete, mali kurumlara ve bankalara ait kıymetli kâğıtlara, mevduat ve diğer para piyasası araçlarına plase edilmektedir. Yabancı ve yerli uzmanların yanı sıra Devlet Petrol Fonu'nun hesaplamalarına göre, 2025 yılından sonra Azerbaycan'ın petrolden elde edeceği gelirler önemli oranda azalacaktır. Bu da Hollanda Hastalığı riskini artırmaktadır. Hollanda Hastalığı, yeni doğal kaynakların keşfiyle birlikte dış ticaret gelirlerinin artmasına bağlı olarak zenginleşen ülkede, ulusal paranın değerinin artması sonucu dışsattım malları fiyatları yükseleceğinden dışsattım mallarının yurtiçi üretiminin gerilemesine bağlı olarak söz konusu ülkede ortaya çıkan sanayisizleşme veya diğer sanayi kollarının gerilediği durum (TDK, İktisat Terimleri Sözlüğü, 2011: 207) Yapılan bu hesaplamalar, Azerbaycan'ı ciddi önlemler almaya sevk etmektedir. Azerbaycan yönetimi ekonomiyi petrole bağımlı olmaktan kurtarıcı amaca dayanan stratejiye 2005 yılından itibaren ağırlık vermeye başlamıştır. Petrolden elde edilen gelirden uzun vadeli faydalanılması için kabul edilen stratejide, bölgesel kalkınmaya özel önem verilmiştir. Öte yandan beşeri sermayenin niteliğinin artırılması amacıyla eğitim ve araştırma harcamalarına kaynakların yönlendirilmesi de planlanmıştır. (Sabiroglu, 2001: 139)

5 Sonuç

1991 yılında bağımsızlığını kazanmış olan Azerbaycan, Sovyetler Birliği mekanının en büyük petrol tedarikçisi konumunda olan zengin petrol ve doğal gaz yataklarına sahip bir ülke olmuştur. Bağımsızlığının ilk yıllarında büyük şirketlerle yapılan anlaşmalarla petrol sahalarına büyük yatırımlar yapılmış ve boru hatları vasıtasıyla petrol satışı artırılarak petrol ve gaz üreten ülkeler arasına girilmiştir. Son beş yılda ekonomik büyümede çok büyük artışlar sağlanmıştır. Bağımsızlığının ilk yılında kurulan devlet petrol şirketi kısa zamanda büyüyerek dünya çapında bir şirket olmuştur. 15 ülke de temsilcilikleri ve ticari faaliyetleri bulunan şirketin yurt dışındaki yatırımları başarıyla devam etmektedir. Özellikle Türkiye'ye yönelik Petrokimya alanındaki yatırımlar, ticari ve stratejik işbirliği anlaşmaları ve mevcut BTC ve BTE boru hatlarına ilave olarak Azerbaycan gazının Avrupa'ya nakli için planlanan üçüncü bir boru hattı, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin geldiği noktayı göstermektedir. Azerbaycan'ın Hazar'daki enerji kaynaklarının üretimine ilişkin anlaşmaların yapılmasının ardından, üretilen enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ihracında temel güzergâhlar önem kazanmaya başlamıştır. Ana ihraç petrol hattı olarak, BTC kararlaştırılırken, Şah Deniz doğal gazının ihracı için de BTE boru hattında karar kılınmıştır. BTC petrol boru hattı, BTE doğal gaz boru hattı aynı zamanda bölgesel işbirliği projelerinin önemlilerinden sayılabilir. Güney Kafkasya ülkelerinden Azerbaycan ve Gürcistan, iştirak ettikleri bu projelerin ekonomik ve stratejik kazanımlarını yaşarken, komşularına karşı uzlaşmaz, işgalci ve yayılmacı politika izleyen Ermenistan ise bu projelerin dışında kalarak bölgede yalnızlığa mahkûm olmuştur. Petrolün 2006 yılında, doğal gaz ise 2007 yılında ihracına başlanmasıyla ülke ekonomisi enerji kaynağı gelirlerinden hissedilir bir düzeyde faydalanmaya başlamıştır. Azerbaycan, Hazar petrol ve doğal gazının dünya piyasalarına ihracında öncü ülke rolü oynamaktadır. Bakü-Supsa, Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hatları ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattıyla Azerbaycan, bölgedeki ekonomik ve stratejik önemi çok büyük olan projelerin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Kazakistan petrolünün ve Türkmenistan doğal gazının da Hazar geçişi, BTC ve BTE hatları ile dünya piyasalarına ihracı durumunda, Azerbaycan sadece enerji ihraç eden değil aynı zamanda enerji ihraç koridorunda yer alan bir ülke olarak da ekonomik ve stratejik açıdan daha önemli hale gelecektir. Sadece doğal kaynaklara ekonomilerini dayandıran ülkelerin hem iç hem de dış ilişkilerde bağımsızlıklarını kaybetme konumuna düşmesi nedeniyle, ekonomik açıdan petrolden elde edilecek gücün diğer sektörler ve insan kaynaklarının gelişimine yönlendirilmesi gerekmektedir. Böylece ekonomide tek bir sektöre bağımlılık da önlenmiş olacaktır. Petrol ve doğal gazın ötesinde ekonominin dengeli gelişimi Azerbaycan'a gerçek anlamda ekonomik ve siyasi bağımsızlığı temin edebilecektir. 2011 yılında, ekonomide oluşan GSYİH'nin %74,3'ü petrol sektörünün payına düşmüştür. Petrol-dışı sektörlerde büyüme oranı ise şöyle gerçekleşmiştir: petrol-dışı sanayi %9,3, inşaat %8,5, iletişim %24 taşımacılık %48,3 tarım %0,9 Petrol-dışı sektör GSYİH'nin %30'ü ticarete konu olan sektörler tarafından üretilse de, bu sektörlerin, petrol-dışı GSYİH'deki reel büyüme oranına katkısı %2 oranında gerçekleşmiştir. Yaklaşık olarak toplam ihracatın %6'i düzeyinde olan petrol-dışı ihracatın, orta vadede büyümenin esas motoru durumuna gelmesi gerekmektedir. Azerbaycan ekonomisinin bağımsızlıktan sonra yaşadığı gelişim sürecini göstermesi bakımından ekonomik göstergeler bir arada görünecek şekilde, incelendiğinde, 1997'den sonra Azerbaycan'da ekonomik anlamda istikrarın sağlandığı ve bunun sürdürülerek devam ettirildiği göze çarpmaktadır. Petrol gelirleri ile birlikte Azerbaycan, bölgede önemli yatırımları yapabilecek finansal kaynağa kavuşmuştur. Şöyle ki, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı konusunda Türkiye ve Gürcistan birlikte başlatılan proje bunun bariz bir örneği gibi gösterilebilir. Toplam uzunluğu 258 kilometre olacak hattın 800 milyon dolara mal olması beklenmektedir. Bu hat, 10-15 milyon tondan, 20 milyon tona kadar yük taşınması kapasitesine sahip olacaktır. Türkiye ve Azerbaycan bölgelerindeki hat inşasını kendileri finanse ederken, Azerbaycan, Gürcistan'a hattın finansmanı için 500 milyon dolar borç vermiştir. SOCAR'ın Türkiye'deki yatırımları İzmir Aliağa'da yerleşen Türkiye'nin en büyük petrokimya tesisi Petkim'i satın almasıyla başlamıştır. SOCAR, Türkiye'nin en

büyük petrokimya şirketi olan Petkime 2018 yılına kadar 17 milyar doların üzerinde bir yatırım stratejisi açıklamıştır. Petkim sahasına yapılacak yatırımlarda en büyük payını petrokimya rafinerisi oluşturmaktadır. Şirketin temel hammadde olan Nafta'da yüzde 90 dışa bağımlılığı böylece sona erecek hatta nafta ihraç eder hale gelecektir.2009–2012 yıllarında Azerbaycan'da sadece petrol ihracatından en az 80 milyar dolar gelir elde etmesi beklenmektedir.

Kaynakça

- ABBASOV Fazil, "Who Stirs Up Water in the Caspian", *Azernews Newspaper*, 17-23 Eylül 1997, s.1.
- ABBASOV P. - MEMMEDOV Ç., "Azerbaycan Respublikasında Denizde Neft-Qaz Çıkarılmasının Siyasi-Coğrafi Tehlili", *Azerbaycan XXI. Esrin Astanasında*, (Ed. Ziyad Semedzade), C.II, Şerq-Qerb Metbeesi, Bakı, 1998, s.214-216.
- ARAS Osman Nuri, **Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkânları**, *TUSİAB Yayınları*, Bakü, 2004.
- ARAS Osman Nuri, **Azerbaycanın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, *Derin Yayınları*, İstanbul, 2008.
- ARAS Osman Nuri, Elçin Süleymanov, **Azerbaycan Ekonomisi**, Şark-Garb Matbaası , Bakü, 2010.
- ASLANLI Araz, "Bakü-Tiflis-Ceyhan: Petrolün Ötesinde Önem Taşıyan Hat", *TUSAM Ulusal Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi*, 05.10.2004, <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=48&sayfa=53>. (25.12.2007).
- ATAKISHIYEV Mushfig, **New Oil Policy and Economic Development in Azerbaijan**, Aspoligraf, Bakü, 2007.
- ATMACA Tayfun, "Azerbaycan Petrolleri Hazarın Statüsü ve Güç Dengesi", *Stratejik Araştırmalar Dosyası*, Yıl:3, Sayı:12, 2002, ss.1-9.
- ELDAROĞLU Ekber, "Neft Fondunun Vesaitleri Hansı İstiğamete Yönelidilmelidir?", *Azerbaycan Milli Demokratiya Fondu, "Azerbaycan" Bülleteni - 25 (145)*, 21 İyun 2001.
- ELKIND Jonathan, "Economic Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline", *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*, (Edited by S. Frederick Starr and Svante E. Cornell), 2005, ss.39-60.
- GELB Bernard A., **Caspian Oil and Gas: Production and Prospects**, CRS Report for Congress, 8 September 2006.
- SABİROĞLU İlkin, "Neft Böhranları ve Holland Sindromu", *Azerbaycan Milli Demokratiya Fondu Azerbaycan Bülleteni, No: 19 (139)*, 10 May 2001.
- SOCAR,2012. <http://new.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/oil-production> (erişim tarihi: 20.05.2012).
- SUCAYEV Fikret, "Azerbaycanda Qaz Hasilatı ve Ona Olan Telebatın Ödenilmesinin Başlıca İstiğametleri", *Azerbaycan Müsteğillikden Sonra Beynelhalq Konfrasın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.36-37.
- SÜLEYMANOV Elçin, ZEYNALOV Ayaz, "Azərbaycan Respublikasının Xalis İxrac Funksiyası və Xarici Ticarət Multipikatoru", *Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asya III Beynəlxalq Konfransı*, 15-17 Oktyabr 2010 Qafqaz Universiteti, Azərbaycan, ss:124-125, Oktyabr-2010,
- Azerbaycan Devlet Statistlik Kurumu Verileri 2011, **Azerbaycan Regemlerle 2011**, <http://www.azstat.org> (25.12.2012).
- TDK, (Türk Dil Kurumu) İktisat Terimleri Sözlüğü, Ankara, 2011.